

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13^ο ΚΑΙ 14^ο ΑΙΩΝΑ*

Η Θεσσαλονίκη απολάμβανε διαχρονικά πρωταγωνιστικό ρόλο στο πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πόλη κατείχε καίρια γεωστρατηγική θέση ως ένα ιδεατό κέντρο της χερσονήσου του Αίμου, στο σημείο όπου διασταυρωνόταν η Εγνατία οδός, η οποία συνέδεε την Αδριατική με την Κωνσταντινούπολη, με τις κάθετες ποτάμιες και χερσαίες οδούς που, καταλήγοντας στον Θερμαϊκό κόλπο, ένωναν τον Δούναβη με το Αιγαίο και τη Μεσόγειο.

Η νευραλγική γεωγραφική της θέση ήταν αναμενόμενο να την αναδείξει σε σημαντικό στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο, λόγος για τον οποίο η πόλη κατέστη στα τέλη του 3^{ου}–αρχές του 4^{ου} αιώνα ακόμη και έδρα Ρωμαίου αυτοκράτορα, του Μαξιμιανού Γαλέριου, ο οποίος μάλιστα της χάρισε ένα λαμπρό ανακτορικό συγκρότημα. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, η πόλη αποτελούσε την πρωτεύουσα της *επαρχότητας* του (ανατολικού) Ιλλυρικού, η οποία εκτεινόταν από τον Δούναβη έως την Κρήτη και από την Αδριατική και το Ιόνιο έως τον Νέστο. Ωστόσο, στα μεσοβυζαντινά χρόνια, η κατάργηση των *επαρχοτήτων* και η ίδρυση των *θεμάτων*, περιόρισε τον θεσμικό ρόλο της Θεσσαλονίκης σε έδρα μιας ομώνυμης πολιτικο-στρατιωτικής περιφέρειας, που κάλυπτε χονδρικά τη γεωγραφική περιφέρεια της Μακεδονίας, ενώ οι μετέπειτα διοικητικές εξελίξεις στο επαρχιακό σύστημα καταδίκαζαν το *θέμα* Θεσσαλονίκης σε διαρκή εδαφική συρρίκνωση.

Από την άλλη πλευρά, η στρατηγική θέση της πόλης την έθετε συχνά στο στόχαστρο εχθρικών επιδρομών και γενικά στο κέντρο των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων που συντάρασσαν την αυτοκρατορία. Συχνά, η πόλη δεχόταν επιθέσεις εχθρικών λαών, τους οποίους ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο αποτελεσματικά, βασιζόμενη συνήθως στις δικές της δυνάμεις και στα ισχυρά της τείχη, ενίοτε όμως δεχόμενη ενισχύσεις από τα γύρω *θέματα* ή και από την πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, η Θεσσαλονίκη επανειλημμένα κατέστη επιχειρησιακή βάση στρατιωτικών αρχηγών και αυτοκρατόρων για την αντιμετώπιση ξένων επιδρομών στην ευρύτερη περιοχή. Έτσι, εύλογα της αποδίδονταν χαρακτηρισμοί, όπως «*προκαθημένη πάσης τῆς Δύσεως*»¹. Σε κάθε περίπτωση, η μείωση των εδαφών της αυτο-

* Επισημαίνεται ότι παραθέτουμε τα αποσπάσματα από το πηγαίο υλικό εντός εισαγωγικών και τηρώντας την ορθογραφία, τον τονισμό κ.λπ. της έκδοσης του κειμένου. Δεν σημειώνονται τα σύμβολα που δηλώνουν ανάλυση βραχυγραφίας παρά μόνο συμπλήρωση κενών ή αφαίρεση περιττών λέξεων, όπου αυτές προτείνονται από τον εκδότη. Ακόμη, διευκρινίζεται ότι οι όροι δίνονται με πλάγια γράμματα, αλλά στη δημοτική για να μην υπάρχει μεγάλη αλλοίωση στο ύφος του κειμένου μας. Οι όροι παρατίθενται σύμφωνα με τη μεσαιωνική κλίση μόνο όταν επεξηγούμε στη σημασία τους ή θέλουμε να δώσουμε έμφαση στη χρησιμοποίησή τους για τον χαρακτηρισμό προσώπου

κρατορίας με την απώλεια του δυτικού τμήματος και των επαρχιών της Συροπαλαιστίνης, της Αιγύπτου και της βόρειας Βαλκανικής και γενικά η συρρίκνωση του αστικού δικτύου κατά τους 6^ο-8^ο αιώνες είχαν ως συνέπεια την ανάδειξη της Θεσσαλονίκης στη δεύτερη σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας².

Η σημασία της Θεσσαλονίκης γίνεται ακόμη καλύτερα αντιληπτή, αν αναλογιστεί κανείς και τον ρόλο της ως κέντρου τοπικού, περιφερειακού και διαμετακομιστικού εμπορίου χάρη στην καίρια γεωγραφική της θέση, το πολυσύχναστο λιμάνι της, την εύφορη αγροτική της ενδοχώρα και την υψηλού επιπέδου βιοτεχνική παραγωγή³. Οι συνθήκες αυτές εξασφάλιζαν στους Θεσσαλονικείς οικονομική ευμάρεια, η οποία με τη σειρά της συνέβαλλε στην πληθυσμιακή και αντίστοιχα οικιστική ανάπτυξη της πόλης⁴, στην πνευματική ζωντάνια και στην καλλιτεχνική της ακτινοβολία⁵.

Στις παραπάνω όψεις της Θεσσαλονίκης, θα πρέπει να προσθέσει κανείς και τον ρόλο της ως εκκλησιαστικού κέντρου με την αποστολικής ίδρυσης επισκοπική της έδρα να προΐσταται αρχικά όλων των εκκλησιών του Ιλλυρικού και πάντως διαχρονικά να κοσμεύεται από διαπρεπείς ιεράρχες⁶. Το γεγονός αυτό αλλά και η εγγύτητα και οι στενές πνευματικές επαφές με το Άγιον Όρος της επέτρεπαν να συμμετέχει πάντοτε ενεργά στις θεολογικές συζητήσεις και στα θρησκευτικά κινήματα που απασχολούσαν την ορθόδοξη Εκκλησία. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί η αναφορά στην ακτινοβολία της Θεσσαλονίκης ως θρησκευτικού-προσκυνηματικού κέντρου χάρη στις οικουμενικές διαστάσεις που από νωρίς είχε λάβει η φήμη και η λατρεία του πολιούχου της, του αγίου Δημητρίου. Η απόλυτη ταύτισή της με τον προστάτη της άγιο προσέδιδε περαι-

ή πράγματος. Ομοίως, τα τοπωνύμια εντός του κεμένου αναφέρονται στα νέα ελληνικά, ενώ στο Παράρτημα Β.1-6 δίνονται όπως απαντούν στις πηγές.

¹ Tǎrkova-Zaimova, Enkomion de Saint Démétrius 366.3-5. Για τον διαχρονικά πρωταγωνιστικό και πολυσήμαντο ρόλο της Θεσσαλονίκης βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 15 κ.ε. - Ζαφράκα, *Δεύτερη πόλη* 45 κ.ε. της ίδιας, *Θεσσαλονίκη* 114 κ.ε. της ίδιας, *Άρχουσα δυτικών θεμάτων* 131 κ.ε. της ίδιας, *Πόλις μεγάλη* 43 κ.ε. - Για τη διοικητική της θέση και τις εξελίξεις που την αφορούν βλ. συνοπτικά Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 17-19, 165 κ.ε. (με τη σχετική βιβλιογραφία) της ίδιας, *Οικονομική διοίκηση* 149 κ.ε. - Λεβενιώτης, *Διοικητική οργάνωση* 63 κ.ε.

² Barker, *Second city* 8.

³ Για την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή και την εμπορική ανάπτυξη της πόλης, βλ. Nasledova, *Remeslo* 61 κ.ε. - Oikonomidēs, *Kommerkion d'Abydos* 243. - Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 63-65, 210-211, 213. - Laiou, *Thessaloniki* 6-7. - Bakirtzis, *Imports-exports* 89 κ.ε. - Laiou/Morrisson, *Βυζαντινή οικονομία* 121, 122, 172, 185, 198, 263, 276, 278, 287-288, 299. - Κατσώνη, *Αστική οικονομία* 303-304. - Για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης βλ. Dimitriadis, *Harbour of Thessaloniki* 541 κ.ε. - Μαρκή, *Λιμάνια Θεσσαλονίκης* 175 κ.ε. - Για τον οικονομικό ρόλο της πόλης κατά την ύστερη περίοδο βλ. και κατωτ. σ. 31 σημ. 4.

⁴ Ζαφράκα, *Πόλις μεγάλη* 43 κ.ε. της ίδιας, *Environment urbain* 51 κ.ε. - Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 56-57, 61-63.

⁵ Για την πνευματική και πολιτισμική της ακτινοβολία βλ. Κατσαρός, *Πνευματική ζωή* 178 κ.ε. Πρβλ. όμως και τις παρατηρήσεις της Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 66-69. 183. - Βλ. και κατωτ. σ. 31 σημ. 6 για την παλαιολόγεια περίοδο.

⁶ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 3 κ.ε. της ίδιας, *Πνευματική ακτινοβολία μητρόπολης* 39 κ.ε.

τέρω κύρος στην πόλη, ενώ δεν ήταν καθόλου αμελητέος και ο οικονομικός αντίκτυπος από την ετήσια εμποροπανήγυρη που οργανωνόταν με αφορμή τα *Δημήτρια*, τον πολυήμερο εορτασμό στη μνήμη του αγίου, η οποία στηνόταν εκτός των τειχών λόγω του υπέρογκου πλήθους των εμπόρων, των επισκεπτών και των εμπορευμάτων⁷.

Α. Η Θεσσαλονίκη μετά το 1204 και η ενσωμάτωσή της στην αυτοκρατορία της Νίκαιας⁸

Έπειτα από τη σύντομη αναφορά στον πολυσήμαντο και διαχρονικό ρόλο της Θεσσαλονίκης, θα εστιάσουμε στην πολιτική της σημασία κατά τη μεταβατική περίοδο του α' μισού του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται για ένα ζήτημα που κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστεί εκτενέστερα, ώστε να διαφανεί η συνεχιζόμενη σπουδαιότητα της πόλης ως τα χρόνια των Παλαιολόγων και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που πάντοτε έδινε η κεντρική εξουσία για τον έλεγχό της, εκχωρώντας με ταξύ άλλων αυτοδιοικητικά και οικονομικά προνόμια στους κατοίκους της.

Θα πρέπει κατ' αρχάς να τονίσουμε ότι η πολυεπίπεδη αναστάτωση που προκάλεσε στην αυτοκρατορία η Δ' Σταυροφορία το 1204, κάθε άλλο παρά ανέτρεψε τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, η πόλη τέθηκε ακόμη περισσότερο στο επίκεντρο των πολιτικο-στρατιωτικών γεγονότων και συγκρούσεων καθώς και των πολιτειακών εξελίξεων.

Αρχικά, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε την έδρα ενός εκ των εκτενέστερων και σπουδαιότερων λατινικών κρατικών μορφωμάτων που ιδρύθηκαν στο πλαίσιο της καταλυμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας (1204-1224). Ο μαρκήσιος του Μομφερρά Βονιφάτιος, στρατιωτικός αρχηγός των σταυροφόρων, που είχε μάλιστα συμβάλει τα μέγιστα στην αλλαγή των αρχικών επιδιώξεών τους και στην επίτευξη του νέου τους στόχου, απογοητευμένος από το γεγονός ότι δεν επελέγη για τον αξίωμα του αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως, έστρεψε αμέσως την προσοχή του στο δεύτερο σημαντικότερο κέντρο του Βυζαντίου⁹.

⁷ Για τη λατρεία του αγίου Δημητρίου και την ευρεία διάδοσή της ήδη από τον 5^ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά Μέντζος, *Προσκύνημα Αγίου Δημητρίου*. - Bakirtzis, *Pilgrimage to Thessalonike* 175 κ.ε. - Russell, *St. Demetrius*. - Για την ταύτιση της Θεσσαλονίκης με τον πολιούχο της βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 17 κ.ε. - Bauer, *Thessaloniki-Heilige Demetrios*. - Για τα Δημήτρια κατά την παλαιολόγεια ειδικά περίοδο βλ. Παπαδόπουλος, *Άγιος Δημήτριος* 141 κ.ε. - Για την εμποροπανήγυρη βλ. Τιμαρίων 51.69 κ.ε. Βλ. σχετικά Charanis, *Town and Country* 131-132. - Λαΐου, *Θεσσαλονίκη-οικονομικός χώρος* 184. - Καλτσογιάννη/Κοτζάμπαση/Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 19-21.

⁸ Αναλυτικά για τα ιστορικά γεγονότα, που δεν μνημονεύονται εδώ εκτενώς, βλ. Tafrafi, *Θεσσαλονίκη* 139 κ.ε. - Lemerle, *Philippes* 177 κ.ε. - Θεοχαρίδης, *Μακεδονία* 310 κ.ε. - Βακαλόπουλος, *Ιστορία Θεσσαλονίκης* 128 κ.ε. - Ζαφράκα, *Δεύτερη πόλη* 49 κ.ε.

⁹ Το λομβαρδικό κράτος της Θεσσαλονίκης, εκτεινόμενο από τη Μοσυνόπολη στη δυτική Θράκη ως τη Στερεά Ελλάδα, με μια σειρά από υποκείμενες φεουδαλικές ηγεμονίες στο εσωτερικό του, επιβίωσε για μια περίπου εικοσαετία -αν και ο πρόωρος θάνατος του Βονιφάτιου το 1207 προκάλεσε από νωρίς κλυδωνισμούς στη σταθερότητά του και μεταβολές στην επικρατεία του. Βλ. Wellas,